

**PRILOG POZNAVANJU FUNKCIONALNOG OBILJEZJA NASELJA
SREDIŠNJE HRVATSKE***

IVAN CRKVENCIC

Naseljenost

Središnja Hrvatska zaprema nešto više od trećine (35 posto) prostora ali ima gotovo polovicu (1971. 48,2 posto) stanovništva SR Hrvatske, što ukazuje da je ova regija relativno gušće naseljena od SR Hrvatske u cjelini.

Tab. I Površina i broj stanovnika (1971.)

Subregije	Površina		Stanovništvo	
	km ²	%	broj	%
Ukupno	19 665	100,0	2 132 284	100,0
Bilogorsko-podravski prostor	6 322	32,1	420 364	19,7
Varaždinska Podravina i Međimurje	1 322	6,7	221 347	10,4
Hrvatsko Zagorje	1 892	9,6	242 619	11,4
Sisačka Posavina i Banija	4 416	22,4	263 917	12,4
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Žumberak	2 962	15,1	180 532	8,5
Zagreb	2 751	14,1	803 284	37,6

Međutim, unutar Središnje Hrvatske stanovništvo je brojčano vrlo nejednako raspoređeno. Prostori Hrvatskog Zagorja, Varaždinske Podravine i Međimurja te Zagreba, zapremaju tek oko trećine (30 posto) površine Središnje Hrvatske, ali na toj trećini prostora živi oko 60 posto stanovništva ove regije. Na preostaloj površini Središnje Hrvatske (70 posto) živi oko 40 posto njenog stanovništva.

*) Članak ima zadatak da diferencira naselja prema stupnju funkcionalne usmjerenosti i to na osnovi broja onih funkcija za koje smo smatrali da su značajne za obrađivani prostor. Podaci o funkcionalnim obilježjima pojedinih naselja prikupljeni su putem posebne ankete. Sređivanje prikupljenih podataka izvršio je mr Adolf Malić, koji je autoru ovog članka pomogao i u određivanju funkcija značajnih za pojedine tipove naselja.

Navedeni nejednaki raspored stanovništva ove regije posljedica je događaja u prošlosti. Zbog turskih napada prostor Središnje Hrvatske, uglavnom južno od Kupe i istočno od Česme-Lonje, izgubio je prvobitno hrvatsko stanovništvo pa su se ti krajevi naknadno naselili tokom tzv. sekundarne kolonizacije. U toku te kolonizacije, ovi su dijelovi središnje Hrvatske pored hrvatskog stanovništva primili i druge narodnosti. Zbog toga je ovaj dio Središnje Hrvatske etnički složeniji od preostalog dijela ove regije tj. kraja uglavnom sjeverno od Kupe i zapadno od Česme-Lonje. Ovaj dio Središnje Hrvatske, naročito područje sjeverozapadno od planinskog niza Zumberak, Medvednica, Kalnik, predstavljao je zbijeg u koji se sklanjalo i naseljavalo stanovništvo (uglavnom hrvatsko) iz okupiranih ili ugroženih teritorija. Zbog toga je sjeverozapadna polovica Središnje Hrvatske gušće naseljena i etnički čišća od jugoistočne polovice ove regije.

Tab. II Apsolutna naseljenost 1971. g.

SRH	78 st/km ²
Središnja Hrvatska	108 st/km ² (bez općine Zagreb 81 st/km ²)
Subregije:	
Bilogorsko-podravski prostor	66 st/km ²
Varaždinska Podravina i Međimurje	167 st/km ²
Hrvatsko Zagorje	128 st/km ²
Sisačka Posavina i Banija	59 st/km ²
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Zumberak	60 st/km ²
Zagreb	292 st/km ² (općina Zagreb 1267 st/km ²)

Povijesna zbivanja za vrijeme turske opasnosti osnovni su društveni razlog navedene nejednake naseljenosti. Ona je, međutim, uvjetovana i razlikama u prirodnim osobinama Središnje Hrvatske, naročito podvodnošću znatnih prostora u zavalj Česme — Lonje — Ilove i u Pokupskoj zavali te krškom prirodom Korduna, dakle, nepovoljnijim prirodnim uvjetima jugoistočne polovice regije.

Apsolutna naseljenost Središnje Hrvatske je veća od prosječne naseljenosti SRH, čak ako se izuzmu prostor i stanovništvo općine Zagreba, koji predstavlja jaku aglomeraciju stanovništva. Međutim, ta općenito velika naseljenost posljedica je vrlo velike naseljenosti samo dviju subregija, tj. Varaždinske Podravine i Međimurja te Hrvatskog Zagorja. Ostale tri subregije, tj. Bilogorsko-podravski prostor, Sisačka Posavina i Banija te Karlovačko Pokuplje, Kordun i Zumberak imaju znatno manju naseljenost (63 st/km²) od prosjeka za Središnju Hrvatsku pa i za SRH. Ako naglasimo da navedene tri subregije slabije naseljenosti zapremaju oko 70 posto površine regije, onda vidimo da je najveći dio Središnje Hrvatske relativno slabo naseljen.

Izdvoja se, dakle, gusto naseljen prostor uglavnom sjeverno od Kupe i zapadno od Česme i rijetko naseljen prostor uglavnom južno od Kupe i istočno od Česme.

Socijalno-ekonomska strukturiranost stanovništva

Osim stupnja naseljenosti, za razumijevanje obilježja naselja, važno je ukazati i na odnos broja stanovništva koje živi u seoskim, mješovitim i gradskim naseljima.

Na osnovi statističke klasifikacije naselja (1961) u navedene tri grupe i broja njihova stanovništva (1971) vidi se da u Središnjoj Hrvatskoj u seoskim naseljima još uvijek živi više od polovice svega stanovništva, a u gradovima oko 2/5. U mješovitim naseljima živi relativno vrlo mali broj stanovnika.

Tab. III Broj stanovništva tri osnovna tipa naselja 1971. g.

Subregije	Seoska		Mješovita		Gradska	
	broj	%	broj	%	broj	%
Ukupno	1 143 798	53,6	152 650	7,2	835 836	39,2
Bilogorsko-podravski prostor	329 434	78,3	14 591	3,5	76 339	18,2
Varaždinska Podravina i Međimurje	136 132	61,6	39 209	7,8	46 006	20,8
Hrvatsko Zagorje	203 072	83,7	36 450	15,0	3 097	1,3
Sisačka Posavina i Banija	171 226	64,8	22 598	8,6	70 093	26,6
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Zumberak	121 621	67,3	6 710	3,7	52 201	29,0
Zagreb	182 313	22,7	33 092	4,1	588 100	73,2

Naveden odnos udjela stanovništva triju osnovnih grupa naselja ukazuje da u Središnjoj Hrvatskoj još uvijek postoji oštra distinkcija između seoskih i gradskih naselja, odnosno da je urbanizacija agrarnih područja još uvijek relativno slaba, jer je broj naselja mješovitog značaja (i njihovog stanovništva) vrlo mali. Regionalne razlike su i u ovom pogledu znatne.

Broj stanovništva seoskih naselja je veći u svim subregijama osim u subregiji Zagreba u kojoj u gradovima živi preko 3/4 ukupnog stanovništva tog područja. Isto je tako broj stanovnika mješovitih naselja u svim subregijama malen. Relativno većim brojem stanovnika mješovitih naselja izdvaja se samo Hrvatsko Zagorje u kojem je, međutim, broj stanovništva gradskih naselja izrazito nizak.

Stvarni odnos udjela stanovništva seoskih, mješovitih i gradskih naselja pojedinih subregija znatno odudara od navedenih prosjeka za Središnju Hrvatsku i to zbog izrazito velikog broja stanovništva gradskih, a malog broja stanovništva seoskih naselja u subregiji Zagreba. U svim ostalim subregijama u seoskim naseljima živi znatno više stanovnika od prosjeka za Središnju Hrvatsku, a u gradskim naseljima znatno manje.

Ako se izuzme stanovništvo subregije Zagreba, onda bi prosječan udio stanovništva seoskih naselja Središnje Hrvatske iznosio čak 78 posto, a gradskih naselja samo 20 posto. To su vrijednosti koje daleko više odgovaraju udjelima stanovništva seoskih i gradskih naselja pojedinih subregija Središnje Hrvatske.

Navedeni udjeli stanovništva seoskih naselja u svim subregijama Središnje Hrvatske su visoki i ukazuju na vrlo slab utjecaj gradova na socijalno-ekonomsku transformaciju njihovih agrarnih okolina. To u jakoj mjeri vrijedi i za subregiju Zagreba, jer u tom prostoru osim općine Zagreba na stanovništvo gradskih naselja otpada ispod 20 posto, odnosno samo oko 10 posto od ukupnog stanovništva.

S obzirom na navedenu zastupljenost broja stanovnika triju osnovnih tipova naselja Središnje Hrvatske proizlazi da u subregiji Zagreba živi oko 70 posto ukupnog stanovništva gradova, a u subregijama Zagreb, Hrvatsko Zagorje te Varaždinskoj Podravini i Međimurju oko 71 posto ukupnog stanovništva mješovitih naselja. Proizlazi da glavnina stanovništva gradskih i mješovitih naselja živi u relativno manjem, ali u gusto naseljenom sjeverozapadnom dijelu Središnje Hrvatske.

Tab. IV Udio subregija u ukupnom broju stanovništva tri osnovna tipa naselja 1971. g.

Subregija	Seoska	Mješovita	Gradska
Ukupno	100,0%	100,0%	100,0%
Bilogorsko-podravski prostor	28,8%	9,6%	9,1%
Varaždinska Podravina i Međimurje	11,9%	25,7%	5,5%
Hrvatsko Zagorje	17,8%	23,9%	0,4%
Sisačka Posavina i Banija	15,0%	14,8%	8,4%
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Žumberak	10,6%	4,4%	6,2%
Zagreb	15,9%	21,6%	70,4%

Tab. V Struktura tri osnovna tipa naselja

Subregije	Tipovi naselja			Ukupno	seoska naselja	dijelovi naselja
	Ukupno naselja	gradska naselja	mješovita naselja			
Ukupno	4 296	20	155	4 121	3 179	942
Bilogorsko-podravski prostor	1 093	6	13	1 074	857	217
Varaždinska Podravina i Međimurje	339	2	22	315	228	87
Hrvatsko Zagorje	739	1	50	688	553	135
Sisačka Posavina i Banija	639	5	20	614	425	189
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Žumberak	718	2	12	704	539	165
Zagreb	768	4	38	726	577	149

S obzirom na naveden odnos broja stanovnika seoskih, mješovitih i gradskih naselja razumljivo je da u ukupnom broju naselja velik udio (95,9 posto) otpada na seoska naselja.

Tab. VI Prosječan broj stanovnika seoskih naselja 1971.

Subregije	Prosjek za subregije	Raspon po općinama
Bilogorsko-podravski prostor	306	157—507
Varaždinska Podravina i Međimurje	432	411—578
Hrvatsko Zagorje	295	164—363
Sisačka Posavina i Banija	278	157—418
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Žumberak	203	131—455
Zagreb	251	128—596

Općenito je broj stanovnika po seoskom naselju vrlo malen, što znači da u Središnjoj Hrvatskoj prevladavaju mala seoska naselja. Regionalne razlike su i u tom pogledu znatne. Broj stanovništva po naselju veći je od prosjeka za čitavu regiju u sjeverozapadnim prostorima Središnje Hrvatske, odnosno u subregijama Varaždinska Podravina i Međimurje, Bilogorsko-podravski prostor i Hrvatsko Zagorje, dok je u ostalim subregijama manji od prosjeka za čitavu regiju.

Navedeni brojevi stanovništva po seoskom naselju predstavljaju prosječne vrijednosti dobivene odnosom broja stanovnika i svih naseobnih jedinica kako ih navodi statistika, što znači da u stvarnim veličinama naselja postoje veće razlike po subregijama i unutar njih.

Funkcionalna diferencijacija naselja

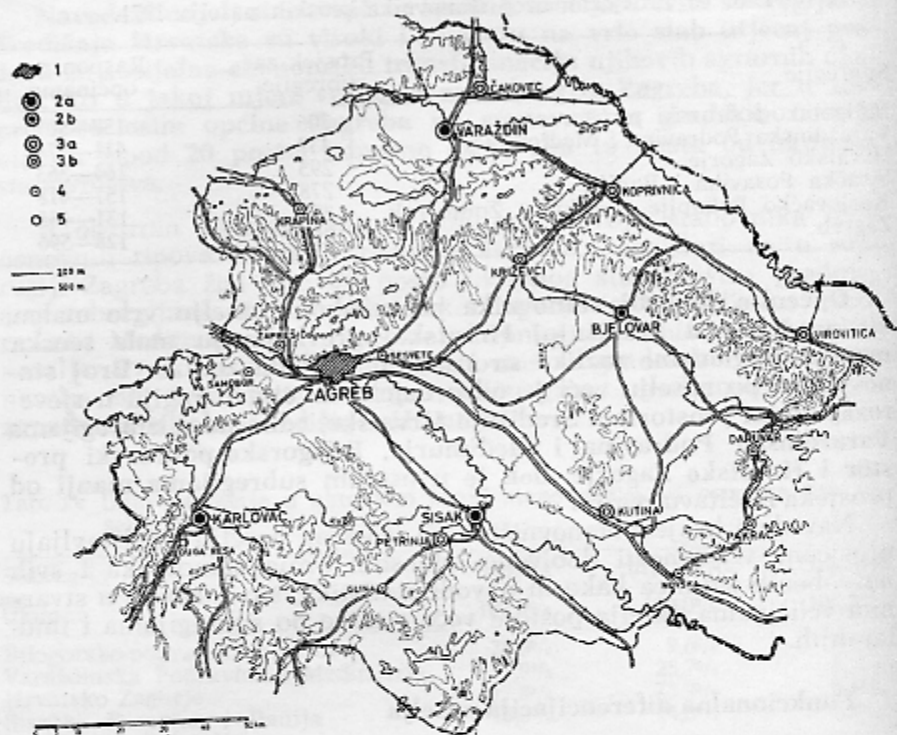
Pored navedene statističke klasifikacije naselja u seoska, mješovita i gradska, naselja se mogu diferencirati i na osnovi posjedovanja određenih funkcija.

Dok se statističko diferenciranje naselja uglavnom temelji na osnovi broja i udjela (stambenog) stanovništva različitih sektora djelatnosti (primarnog u odnosu na ostale), funkcionalna diferencijacija naselja osniva se na stupnju opskrbljenosti uslužnim institucijama koje služe potrebama stanovništva. Te su uslužne institucije iz tercijarnog i kvartarnog sektora djelatnosti.

Prema zastupljenosti takvih funkcija, naselja se izdvajaju u ona koja u manjoj ili većoj mjeri zadovoljavaju samo osnovne potrebe vlastitog stanovništva i na ona, koja zadovoljavaju potrebe ne samo vlastitog stanovništva već i stanovništva uže ili šire okolice. Prvu grupu naselja nazivamo agrarno mješovitom a drugu grupu centralnim naseljima.

Agrarno-mješovita naselja se izdvajaju u dva podtipa. Agrarna su ona koja mogu imati samo neke institucije osnovnog snabdjevanja, a mješovita ona, koja posjeduju 3 — 5 osnovnih institucija uslužnog karaktera.

Centralna su naselja ona, u kojima je došlo do značajnije koncentracije uslužnih funkcija tercijarnog i kvartarnog sektora dje-

Sl. 1. Gradovi Središnje Hrvatske prema funkcionalnom značaju i broju stanovnika (1971)
 1 — regionalni značaj; 2a — mezo-regionalni centri (30 000 — 50 000 st.); 2b — mezo-regionalni centri (sa oko 21 000 st.); 3a — mikro-regionalni centri (10 000 — 20 000 st.); 3b — mikro-regionalni centri (do 10 000 st.); 4 — područni centri (do 10 000 st.); 5 — centri specijalnog značaja (do 10 000 st.).

Fig. 1 Towns of Central Croatia according to functional character and number of population (1971)
 1 — regional character; 2a — mezo-regional (and having 30,000 — 50,000 inhabitants); 2b — mezo-regional (and having about 21,000 inh.); 3a — micro-regional (and having 10,000 — 20,000 inh.); 3b — micro-regional (and having up to 10,000 inh.); 4 — sector (and having up to 10,000 inh.); 5 — special (and having up to 10,000 inh.).

latnosti, odnosno ona koja takvim svojim funkcijama koriste i stanovništvu okolnih naselja. Centralna su naselja, prema tome, uslužno-regionalna središta za užu ili širu okolicu.

Na osnovi analize prilika u Središnjoj Hrvatskoj centralni karakter imaju sva ona naselja koja posjeduju najmanje 5 osnovnih institucija uslužno-regionalnog, odnosno centralnog karaktera.

Na osnovi broja uslužnih funkcija, centralna se naselja izdvajaju u slijedećih 5 hijerarhijskih grupa.

1. Lokalni centri

Obvezne funkcije: Mjesni ured, osnovna škola (4—8 razreda), zdravstvena ambulanta ili ljekarna, trgovina mješovitom robom, te prenočište ili hotel/motel.

2. Područni centri

Obvezne funkcije: Sve obvezne funkcije lokalnog centra, 5—20 specijaliziranih trgovina, kino, osmogodišnja škola, prenočište ili hotel/motel, ljekarne, tjedni ili mjesečni sajmovi.

Eventualno neke od slijedećih funkcija: Općina, općinski sud, dom zdravlja, filijala banke, filijala OZ-a, filijala Komunalnog zavoda za socijalno osiguranje, Narodno sveučilište.

3. Mikro-regionalni centri

Obvezne funkcije: Sve obvezne funkcije područnog centra, općina, općinski sud, dom zdravlja ili medicinski centar, filijala banke, filijala OZ-a, srednje škole, Komunalni zavod za socijalno osiguranje ili filijala, 20 i više specijaliziranih trgovina, jedna i više trgovačkih organizacija ili njihovih filijala, poduzeća cestovnog saobraćaja ili filijala, Narodno sveučilište.

Eventualno neke od slijedećih funkcija: viša škola, lokalni list, lokalna radio-stanica.

4. Mezoregionalni centri

Obvezne funkcije: Sve obvezne funkcije mikroregionalnog centra, Okružni sud i tužilaštvo, lokalni list, lokalna radio-stanica, Osnovna privredna komora ili filijala, sjedište regionalnih državno-političkih organizacija, Sekcija ŽTP ili poduzeće za riječni saobraćaj.

Eventualno neke od slijedećih funkcija: Viša ili visoka škola, kazalište.

5. Regionalni centri

Sve funkcije potrebne za jednu regiju. U slučaju Zagreba i funkcije nacionalnog značaja.

Na osnovi navedenih kriterija dobivena je slijedeća funkcionalna klasifikacija centralnih naselja Središnje Hrvatske, odnosno njezinih mezoregija (Tab. VII).

Obzirom na funkcije koje pojedini funkcionalni tipovi naselja posjeduju, ona imaju različito značenje u prostoru. Lokalna naselja su regionalno-uslužni centri najnižeg reda, jer svojim funkcijama podmiruju potrebe uglavnom samo lokalnog stanovništva. Područni centri u većoj mjeri podmiruju potrebe ne samo lokalnog već i okolnog stanovništva, odnosno užeg područja oko njih. Neki od područnih centara su već i općinska središta. Mikroregionalni centri posjeduju funkcije potrebne za zadovoljavanje usluga stanovništva određene mikroregije. Svi mikroregionalni centri su i općinska središta. Mezoregionalni centri imaju sve funkcije potrebne za zadovoljavanje usluga stanovništva više općina, odnosno šireg područja. Regionalni centar je središte regije, to je Zagreb, koji ima i funkcije glavnog grada republike.

Tab. VII Funkcionalna klasifikacija centralnih naselja Središnje Hrvatske

Mezoregije	Lokalna	Područna	Mikroregionalna	Mezoregionalna	Regionalna
Bilogorsko- Podravski prostor	(45) Badlješina, Berek, Bučje, Dežanovec, Draganac, Drnje, Dubrava, Đelekovec, Ferdinandovec, Gola, Gornja Rijeka, Gradec, Hercegovac, Ivanovsko Selo, Kalinovec, Kapela, Kloštar, Kloštar Vojakovečki, Končanica, Lipik, Miokovicevo, Nova Rača, Novi Grad Podravski, Orehovac, Pakračka Poljana, Podravsko Sesvete, Preseka, Rakovac, Rasinja, Rovišće, Severin, Sirač, Sokolovac, Srpska Kapela, Suhopolje, Sandrovec, Spišić, Bukovica, Trnovitička Poljana, Uljanik, Velika Pisarnica, Velika Trnovitička, Veliki Grđevac, Veliki Raven, Veliko Bukovje, Veliko Trojstvo, Veliki Zdeni, Zrinski Topolovac, Zabno.	(6) Cazma, Đurđevac, Garešnica, Grubišno Polje, Pitomača, Vrbovec	(5) Daruvar, Koprivnica, Križevci, Pakrac Virovitica	(1) Bjelovar	
Varaždinska Podravina i Međimurje	(12) Donja Dubrava, Donji Kraljevec, Goričan, Jalžabet, Lopatinec, Mali Bukovec, Martijanec, Petrijanec, Podturen, Vidovec, Vinica, Vrtišinec	(3) Kotoriba, Prelog	(1) Čakovec	(1) Varaždin	
Hrvatsko Zagorje	(29) Bedekovčina, Bednja, Belec, Bisag, Budinščina, Desinić, Donja Konjščina, Donje Orosavlje, Donja Voća, Đurmanec, Gornja Stubica, Hum Breznički, Hum n/Sutli, Klenovnik.	(10) Donja Stubica, Ivanec, Klanjec, Krap, Toplice, Lepoglava, Novi Marof, Pregrada,	(2) Krapina, Zabok		

Kraljevec n/S., Kumrovec, Ljubušica, Lohor, Maće, Marija Bistrica, Mihovljan, Radoboj, Radovan, Traškoćan, Trgovište, Tuhelj, Veliko Trgovišće, Zagorska Sela, Začretje	Varaždinske Toplice, Zlatar, Zlatar Bistrica																	
Sisačka Posavina i Banija		(1) Sisak		(2) Kutina, Petrinja		(6) Dvor, Glina, Kostajnica, Ivanić-Grad, Novska, Sunja												
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Zumberak		(1) Karlovac				(5) Duga Resa, Ozalj, Vojnić, Vrgin Most, Slunj												
Zagreb						(7) Dugo Selo, Jastrebarsko, Samobor, Sesvete, Velika Gorica, Zaprešić, Zelina												(1) Zagreb
Ukupno	162	37	10	4														1

Mreža centralnih naselja, tj. naselja regionalno-uslužnog karaktera je u Središnjoj Hrvatskoj vrlo slabo razvijena. Karakter lokalnih naselja u prosjeku ima tek svako 30-to naselje, a i taj tip naselja posjeduje funkcije za zadovoljavanje samo osnovnih potreba, uglavnom lokalnog stanovništva. To znači, da najveći broj naselja Središnje Hrvatske ne posjeduje osnovne funkcije uslužnog karaktera. U pogledu nerazvijenosti mreže centralnih naselja nema većih razlika između pojedinih mezoregija.

Situacija nije bolja ni u pogledu broja regionalno-uslužnih centara višeg reda. U tom su pogledu osim toga i regionalne razlike veće. Naročito je značajno što sve mezoregije Središnje Hrvatske nemaju potpun red svih tipova regionalno-uslužnih centara.

U Bilogorsko-podravskom prostoru najjaču koncentraciju funkcija ima Bjelovar, ali on ipak nije regionalno-uslužni centar izrazito mezoregionalnog značaja. To znači, da ova mezoregija nema svog izrazito gradskog središta koje bi svojim funkcijama zadovoljavalo potrebe čitava kraja. Uostalom, Bilogorsko-podravska mezoregija je mezoregija u stvaranju. Zbog toga je u ovom području relativno veći broj mikroregionalnih centara koji upotpunjuju slab centralitet glavnog naselja mezoregije.

Varaždinska Podravina i Međimurje imaju sve tipove regionalno-uslužnih centara. Mezoregionalan karakter ima Varaždin, dok je Čakovec mikroregionalnog značaja i glavno naselje Međimurja. Podravski dio nema centara mikro-regionalnog značaja što je očito posljedica jakog funkcionalnog značaja Varaždina. Tu se je razvio i samo jedan područni centar — Ludbreg.

Hrvatsko Zagorje nema svog jedinstvenog regionalno-uslužnog centra, jer nema naselja mezoregionalnog značaja. Karakter mikroregionalnih centara imaju Krapina i Zabok. No u Hrvatskom Zagorju postoji relativno velik broj područnih centara. Ovakva situacija posljedica je pripadanja Hrvatskog Zagorja utjecajnim sferama jakih gradskih središta u susjednim mezoregijama. Dio Hrvatskog Zagorja južno od planinskog niza Ivančice je pod utjecajem Zagreba, a sjeverno od spomenutog planinskog niza pod utjecajem Varaždina.

Sisačka Posavina i Banija imaju potpun red svih tipova regionalno-uslužnih centara. Sisak, u središtu ove mezoregije ima mezoregionalan značaj, dok je Kutina mikroregionalan centar za posavski, a Petrinja za banijski dio kraja. I područni centri su dosta ravnomjerno raspoređeni u oba navedena dijela ove mezoregije.

Karlovačko Pokuplje, Kordun i Zumberak imaju izrazito razvijen uslužno-regionalni centar mezoregionalnog značaja. To je Karlovac. Nedostaje, međutim, mreža mikroregionalnih centara. Općinska središta oko Karlovca imaju relativno slabo razvijene funkcije pa su područnog karaktera. To znači da je ova mezoregija funkcionalno u jakoj mjeri ovisna direktno o Karlovcu.

U mezoregiji Zagreb su prilike slične. Zagreb je glavni regionalno-uslužni centar ne samo ove mezoregije, već i čitave regije Središnje Hrvatske pa i socijalističke republike Hrvatske. Nedostaje, međutim, mreža mikroregionalnih centara, jer i općinska središta oko

Zagreba imaju relativno slabe funkcije pa su područnog značaja. To znači da i prostor ove mezoregije funkcionalno u jakoj mjeri direktno ovisi o Zagrebu.

Funkcionalno značenje gradskih naselja

Naselja visokog centraliteta funkcija, tj. centri uslužno-regionalnog značaja višeg reda su obično gradovi. Statistika za Središnju Hrvatsku navodi 20 gradova i u taj broj gradova uključeni su svi regionalno-uslužni centri regionalnog, mezoregionalnog i mikroregionalnog značaja, osim Zaboka. Međutim, od 37 regionalno-uslužnih centara područnog značaja, statistika u gradove uključuje samo njih 6.

Tab. VIII Gradovi prema udjelu aktivnog stanovništva 4 sektora djelatnosti (1961. g.)*

Regionalnog i mezoregionalnog funkcionalnog značaja	I	II	III	IV	(III i IV)
Zagreb	2,5	47,2	25,2	25,1	50,3
Karlovac	8,0	52,6	21,1	18,3	39,4
Sisak	5,7	54,9	20,9	18,5	39,4
Varaždin	5,7	50,0	21,5	22,8	44,3
Bjelovar	13,2	38,2	25,1	23,5	48,6
Mikroregionalnog funkcionalnog značaja					
Čakovec	9,7	47,1	21,5	21,7	43,2
Daruvar	10,9	33,7	24,4	31,0	55,4
Koprivnica	26,7	30,6	23,2	19,5	42,7
Krapina	5,0	44,4	18,7	31,9	50,6
Kutina	33,0	36,5	10,8	19,7	30,5
Pakrac	9,1	42,4	17,8	30,7	48,5
Petrinja	13,7	45,5	21,4	19,4	40,8
Virovitica	22,8	34,7	20,2	22,3	42,5
Lokalnog i područnog funkcionalnog značaja					
Glina	12,5	28,3	19,6	39,6	59,2
Novska	19,4	34,7	27,8	18,1	45,9
Samobor	7,2	53,3	19,1	20,4	39,5
Sesvete	10,6	58,5	18,5	12,4	30,9
Zaprešić	23,4	47,5	15,0	14,1	29,1
Specijalnog funkcionalnog značaja					
Duga Resa	2,0	74,7	9,6	13,7	23,3

- I — poljoprivreda i šumarstvo
 II — rudarstvo, industrija, zanati, građevinarstvo
 III — promet, trgovina, ugostiteljstvo, lične usluge, komunalne djelatnosti
 IV — uprava, pravosuđe, kultura, prosvjeta, znanost, zdravstvo, socijalni poslovi, ostale djelatnosti i van djelatnosti.

Statistički određene gradove razvrstali smo u grupe prema njihovom funkcionalnom značaju (tab. VIII). Ako usporedimo njihovo funkcionalno značenje u odnosu na udjele aktivnog stanovništva 4 sektora djelatnosti, možemo utvrditi slijedeće.

Kod gradova regionalnog i mezoregionalnog značaja udio aktivnog stanovništva primarnog sektora je malen, a udio sekundarnog sektora veći je od udjela tercijarnog i kvartarnog sektora zajedno. Izuzetak čini Zagreb koji ima vrlo visok udio aktivnog stanovništva tercijarnog i kvartarnog sektora djelatnosti, što je s obzirom na njegovu funkciju glavnog grada Hrvatske i razumljivo.

Kod gradova užeg centraliteta, tj. mikroregionalnog, područnog i lokalnog značaja, općenito je udio primarnog sektora djelatnosti velik, ali i tu ima izuzetaka. Krapina, Samobor, Pakrac i Čakovec imaju relativno mali udio stanovništva primarnog sektora djelatnosti. U pogledu odnosa udjela aktivnog stanovništva primarnog i sekundarnog sektora prema tercijarnom i kvartarnom sektoru, postoje znatne razlike. Samo u tri slučaja (Glina, Daruvar, Krapina) je udio aktivnog stanovništva tercijarnog i kvartarnog sektora veći od udjela aktivnog stanovništva primarnog i sekundarnog sektora djelatnosti. Tercijarni i kvartarni sektor zajedno svuda je jači od samo sekundarnog, osim kod Čakovca, Kutine, Petrinje, Samobora, Sesveta i Zaprešića i to zbog relativno jake industrijske djelatnosti navedenih gradova.

U gradovima Središnje Hrvatske živi oko 40 posto stanovništva regije što je za prilike SRH visok udio. Ako se, međutim, izuzme broj stanovnika općine Zagreb, tada udio gradskog stanovništva pada na ispod 20 posto. U pojedinim mezoregijama udio iznosi 18 — 29 posto.

Izuzetak čini područje Zagreba gdje je udio gradskog stanovništva vrlo visok i Hrvatskog Zagorja gdje je on vrlo nizak.

Proizlazi da je stanovništvo gradova Središnje Hrvatske prostorno nejednako raspoređeno što je značajan problem, jer ravnomjerniji raspored gradova i gradskog stanovništva povoljni je preduvjet širenju inovacija, odnosno urbanizacije gradskih okolica.

Prema popisu 1971. u gradovima Središnje Hrvatske živjelo je 835 836 stanovnika od čega samo na užem području Zagreba 566 084 ili oko 67 posto ukupnog gradskog stanovništva regije. Preostalih 269 752 stanovnika živjelo je u 19 ostalih gradova, što znači da su oni brojem stanovnika jako mali. Od 20 gradova Središnje Hrvatske čak njih 15 ima manje od 20 000 stanovnika, samo 4 između 20 000 i 50 000 stanovnika, a Zagreb gotovo 600 000. U 5 gradova s više od 20 000 stanovnika koncentrirano je 84 posto svega gradskog stanovništva Središnje Hrvatske.

Tab. IX Gradovi Središnje Hrvatske i njihov broj stanovnika 1971. g.

Mezoregije	Gradovi	Broj stanovnika
Bilogorsko-podravski prostor	Bjelovar	20 971
	Daruvar	8 454
	Koprivnica	16 469
	Križevci	8 442
	Pakrac	6 242
	Virovitica	16 339
Ukupno	6	76 917
Varaždinska Podravina i Međimurje	Čakovec	11 736
	Varaždin	34 270
Ukupno	2	46 006
Hrvatsko Zagorje	Krapina	3 097
Ukupno	1	3 097
Sisačka Posavina i Banija	Glina	3 414
	Kufina	10 992
	Novska	5 121
	Petrinja	12 145
	Sisak	38 421
Ukupno	5	70 093
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Zumberak	Duga Resa	4 669
	Karlovac	47 532
Ukupno	2	52 201
Zagreb	Samobor	7 723
	Sesvete	9 306
	Zagreb	566 084
	Zaprešić	4 907
Ukupno	4	588 020

Navedena jaka koncentracija gradskog stanovništva Središnje Hrvatske bila je karakteristična već i za sredinu 19. st. U naknadnom razvoju interesantan je odnos rasta Zagreba i ostalih gradova Središnje Hrvatske. Od sredine 19. st. do drugog svjetskog rata Zagreb se ubrzano razvijao, pa je u tom razdoblju udio njegovog stanovništva porastao, a udio ostalih gradova pao. U poslijeratnom razdoblju udio stanovništva Zagreba opada, a udio gradskog stanovništva ostalih gradova raste, što ukazuje na pojačan razvoj manjih gradskih središta Središnje Hrvatske. Treba, međutim, naglasiti da je porast broja stanovništva Zagreba bio stalno veći nego svih ostalih gradskih središta zajedno.

Tab. X Udio stanovništva 5 većih gradova Središnje Hrvatske u ukupnom gradskom stanovništvu Središnje Hrvatske

Gradovi	1857. g.	1910. g.	1948. g.	1971. g.
Bjelovar	3,0%	1,9%	2,6%	2,5%
Karlovac	8,8%	7,4%	5,4%	5,7%
Sisak	4,4%	4,3%	2,9%	4,6%
Varaždin	7,6%	6,2%	3,5%	4,1%
Zagreb	46,3%	54,4%	70,0%	67,7%
Ukupno	70,1%	74,2%	84,4%	84,6%

Od 1857. do 1971. g. stanovništvo gradova SRH povećalo se od 91 988 na 835 836 ili za 743 856 osoba. Od toga je na povećanje stanovništva Zagreba otpalo 523 480, a na povećanje ostalih gradova Središnje Hrvatske 220 376 osoba. U toku prve 53 godine (do 1910. g.) stanovništvo Zagreba povećalo se za 78 759, a u toku daljnje 61 godine (1910—1971) čak za 444 721 osoba. Stanovništvo ostalih gradova Središnje Hrvatske povećalo se za 52 409 a od 1910—1971. g. za 167 962 osobe.

Tab. XI Kretanje broja stanovnika većih gradova Središnje Hrvatske

Gradovi	1857. g.	1910. g.	1971. g.
Bjelovar	2 728	4 266	20 971
Karlovac	8 043	16 662	47 532
Sisak	4 093	9 597	38 421
Varaždin	6 999	13 844	34 270
Zagreb	42 604	121 363	566 084
Čakovec	2 678	5 887	11 736
Koprivnica	3 224	8 018	16 469
Petrinja	3 322	5 486	12 145
Samobor	3 186	2 790	7 723
Virovitica	4 402	7 717	16 339

U porastu broja stanovnika od 1857. g. redoslijed 5 većih gradova uglavnom je ostao isti. Redoslijed su izmijenili Varaždin i Sisak, jer je Varaždin svoje 3. mjesto prepustio Sisku. Sredinom 19. st. od Siska je brojem stanovnika bila veća i Virovitica. Bjelovar se razvojem od 1857. uvrstio u 5 najvećih naselja Središnje Hrvatske iako je sredinom 19. st. od Bjelovara bila veća ne samo Virovitica, već i Samobor, Petrinja i Koprivnica. Do navedenih promjena u broju stanovništva većih gradskih naselja Središnje Hrvatske došlo je uglavnom razvojem nakon 1910. g.

Očito su navedene promjene u redoslijedu gradova prema broju stanovništva posljedica izmijenjenih uvjeta njihova razvoja.

Sve do druge polovice 19. st. prostor Središnje Hrvatske bio je teritorijalno izdvojen u civilni i krajiški dio. Zagreb, Karlovac i Varaždin su bili u civilnom, a Bjelovar u krajiškom dijelu. Sisak je sve do 1874. g. bio podvojen. Stari dio grada uz lijevu obalu Kupe bio je slobodno trgovište, a novi dio grada uz desnu obalu Kupe bio je u Vojnoj Krajini. 1874. g. oba su se dijela ujedinila. Uvjeti razvoja gradova u civilnom dijelu kraja bili su povoljniji, jer su ovdje gradovi već nakon ukidanja kmetstva služili kao središte rastućih administrativno-upravnih i uslužnih funkcija i razmjene agrarnih i industrijskih dobara. Vojna Krajina je razvojačena tek u drugoj polovici 19. st. pa su se bivši krajiški gradovi relativno kasnije počeli slobodnije razvijati.

Od 1857. g. broj stanovnika gradova Središnje Hrvatske stalno je rastao, dok je porast stanovništva seoskih naselja varirao.

Tab. XII Porast-pad broja stanovništva Središnje Hrvatske

Stanovništvo	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
UKUPNO	948 364	1 045 949	1 103 483	1 279 227	1 229 397	1 326 733	1 501 416	1 406 930	1 357 107	1 381 375	1 340 221	1 296 448
Sela	856 384	937 569	979 011	1 132 699	1 415 867	1 549 881	1 716 503	1 766 937	1 843 068	1 917 418	2 002 779	2 132 284
Gradovi	91 980	108 381	124 482	146 528	186 470	223 148	260 092	360 007	485 961	536 043	662 558	835 836
Postotak stanovništva u gradovima	9,7	10,3	11,2	11,4	13,1	14,4	14,8	20,3	26,3	28,0	33,0	39,2

Tab. XIII Postotak porasta-pada stanovništva Središnje Hrvatske

Stanovništvo naselja	1857—1869.	1869—1880.	1880—1890.	1890—1900.	1900—1910.	1910—1921.	1921—1931.	1931—1948.	1948—1953.	1953—1961.	1961—1971.
gradskih	17,8	14,8	17,7	27,2	19,8	16,5	38,4	35,0	10,3	23,6	26,1
seoskih	9,5	4,5	15,7	8,5	7,9	13,1	-6,3	-3,5	1,8	-3,0	-3,3
Ukupno	10,3	5,5	15,9	10,7	9,5	13,6	0,3	4,3	4,0	4,4	6,5

Ukupno stanovništvo Središnje Hrvatske povećalo se od 1857. do 1971. g. za 1 183 920 stanovnika ili za oko 120 posto. Od ukupnog porasta na gradsko stanovništvo otpada 743 856 ili 70 posto, a na stanovništvo seoskih naselja 440 064 ili 50 posto. U porastu broja stanovnika gradova nije bilo prekida. Suprotno tome stanovništvo seoskih naselja raslo je samo do 1910. g. kada počinje pad koji je naknadno stalan osim manjeg porasta 1948—1953. Od 1921. g. broj stanovnika seoskih naselja Središnje Hrvatske smanjen je za 204 968.

Sve mezoregije nisu u jednakoj mjeri participirale u navedenom padu broja stanovnika seoskih naselja niti je pad broja stanovnika seoskih naselja u svim mezoregijama uslijedio u isto vrijeme.

Tab. XIV Postotak porasta-pada broja stanovnika seoskih naselja Središnje Hrvatske

Mezoregije	1910— 1921.	1921— 1931.	1931— 1948.	1948— 1953.	1953— 1961.	1961— 1971.
Bilogorsko-podravski prostor	-1,3	+ 7,1	- 1,2	-1,7	-3,3	-10,7
Varaždinska Podravina i Međimurje	+3,7	+ 9,0	+11,0	+1,2	-1,3	- 1,1
Hrvatsko Zagorje	-0,9	+ 7,2	+ 4,0	-3,0	-5,9	- 4,8
Sisačka Posavina i Banija	-3,3	+ 6,2	-11,5	+2,7	-1,0	- 8,0
Karlovačko Pokuplje, Kordun i Žumberak	-4,7	+11,6	-14,9	+1,1	-5,5	-10,0
Zagreb	-2,6	+ 7,6	+ 2,5	+0,2	-2,7	-38,6

Osim Varaždinske Podravine i Međimurja, sve ostale mezoregije su u razdoblju 1910—1921. izgubile dio stanovništva seoskih naselja. U naknadnom 10-godišnjem razdoblju do 1931. g. stanovništvo seoskih naselja poraslo je u svim mezoregijama. Međutim, od 1931. g. kretanje broja stanovništva seoskih naselja pojedinih mezoregija nije bilo jednako. Bilogorsko-podravski prostor otada stalno gubi svoje seosko stanovništvo. Sličan proces doživljava i Sisačka Posavina s Banijom te Karlovačko Pokuplje, Kordun i Žumberak samo s tom razlikom što ova dva prostora pokazuju neznatan porast seoskog stanovništva nakon drugog svjetskog rata, tj. u razdoblju 1948—1953. U Hrvatskom Zagorju je proces opadanja stanovništva seoskih naselja počeo nakon drugog svjetskog rata, tj. od popisa 1948. g. a u Varaždinskoj Podravini i Međimurju te širem području Zagreba od popisa 1953. g. Sve mezoregije, dakle, gube seosko stanovništvo od 1953, ali je taj proces zapravo započeo već nakon drugog svjetskog rata, tj. od popisa 1948. g. Naročito je velik pad stanovništva seoskih naselja od 1961. g. doživjela mezoregija Zagreba.

Summary

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF SETTLEMENTS IN CENTRAL CROATIA

Ivan Crkvenčić

Of the five Croatian regions (Central Croatia, Eastern Croatia, Croatian Highland, Northern Croatian Littoral, Southern Croatian Littoral) Central Croatia is the largest (35% of the country's total area) and most densely populated (48% of Croatia's population in 1971).

The article which includes 14 tables deals with the following problems: area and number of population, absolute density, number of inhabitants of the three main types of settlement (rural, mixed, and urban), the share of sub-regions in the total number of population of the three basic types of settlement, the structure of population of the individual sub-regions according to the share of population of the three basic types of settlement in the total number of population, average number of population in rural settlements, functional classification of central settlements, towns according to proportion of active population in four sectors of activity, towns and the number of their populations in 1971, the number of inhabitants of the five largest centres in proportion to the total number of urban population of the region, trends in the number of population of major centres of Central Croatia since 1857, the increase or decrease in the number of population of rural and urban settlements (in absolute and relative figures), and the rural settlements of individual sub-regions.

The basic aim of the study is an analysis of the functional differentiation of settlements. On the basis of a certain number of functions the author establishes central settlements and classifies them into five hierarchical groups: local, sector, micro-regional, meso-regional, and regional.

The pattern of central settlements appears to be poorly developed. One out of 30 settlements has the character of local centre (the lowest rank of central settlement), one out of 116 settlements has the character of sector centre, one out of 477 has the character of micro-regional centre, and one out of 1,074 has that of meso-regional centre. The regional centre is Zagreb which far exceeds other central settlements in number of both inhabitants and functions.

All meso-regions do not possess all types of regional servicing centres or central settlements.

In the Bilogora-Podravina region, Bjelovar has the strongest concentration of functions, although it is not a servicing centre of the strictly meso-regional type. This means that this sub-region does not possess a clearly defined urban centre which by its functions would meet the requirements of the whole area. After all, the Bilogora-Podravina sub-region is only developing into a sub-region. As a result it contains a comparatively large number of micro-regional centres which make up for the inadequate centrality of the sub-region's main settlement.

The sub-region of Sisačka Posavina and Banija possesses all types of types of regional servicing centres. Varaždin is a town of the meso-regional type, while Čakovec is of micro-regional importance and the main settlement of Međimurje. Varaždinska Podravina has no centres of the micro-regional type which is obviously due to the strong functional influence of Varaždin. This part of the sub-region contains only one sector centre, i.e. Ludbreg.

The Croatian Zagorje has no common servicing centre because it has no settlement of meso-regional importance. Krapina and Zabok are centres of the micro-regional type. However, there are comparatively many sector centres in the Croatian Zagorje. This is due to the fact that the Croatian Zagorje belongs to the spheres of influence of strong urban centres of the neighbouring sub-regions. The area of Croatian Zagorje lying north of Mt. Ivančica is under the influence of Varaždin, and that lying to the south of Ivančica is under the influence of Zagreb.

The sub-region of Sisačka Posavina and Banija possesses all types of regional servicing centres. Sisak, in the centre of this sub-region, is of meso-regional importance, while Kutina is the micro-regional centre of the area along the Sava, and Petrinja is the micro-regional centre of Banija. Sector centres are fairly evenly distributed in both parts of this sub-region.

The sub-region of Karlovačko Pokuplje, Kordun and Žumberak has a well developed regional servicing centre of meso-regional character (Karlovac), but lacks a system of micro-regional centres. Communal centres around Karlovac have comparatively poorly developed functions and are thus of a sector character. This means that functionally this sub-region greatly depends on Karlovac.

Similar conditions mark the Zagreb sub-region. Zagreb is the main regional servicing centre not only of this sub-region but also of Central Croatia as a whole and of the Republic of Croatia. However, there is a poorly developed system of micro-regional centres because communal centres round Zagreb have comparatively poorly developed functions and are thus only of sector importance. This means that this sub-region too is functionally largely dependent on Zagreb.